

UDK:316.7(497.5=214.58-055.2)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 15. 09. 2004.

Prihvaćeno: 15. 12. 2004.

ANA BOGDANIĆ

anbogdanic@net.hr

MULTIKULTURALNO GRAĐANSTVO I ROMKINJE U HRVATSKOJ

SAŽETAK

Cilj ovog rada jest promišljanje feminističke kritike multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja iz Hrvatske. Rad počinje opisom sudskog slučaja Romkinje iz Rijeke. Nadalje se naznačuju teorijski okviri koji bi mogli pomoći u razumijevanju tog sudskog slučaja. Preispituje se koncept multikulturalnoga građanstva koji je formulirao Will Kymlicka i nakon toga se elaboriraju tri glavna argumenta feminističke kritike multikulturalnoga građanstva: argument da su sve kulture patrijarhalne, esencijalistički argument i argument temeljen na privatno-javnoj distinkciji društva. Rad preispituje i primjenjivost feminističke kritike multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja u Hrvatskoj, uvodi novi termin »lažnog multikulturalizma« te putem triju empirijskih primjera ukazuje na opasnost »lažnog multikulturalizma« za Romkinje u Hrvatskoj.

KLJUČNE RIJEČI: feministička kritika, multikulturalno građanstvo, Romkinje, »lažni multikulturalizam«, Hrvatska

Uvod

Dvadesetprvo stoljeće doba je kada se pojam građanstva uvelike mijenja, pa suvremeni znanstvenici teorijski različito pristupaju konceptu građanstva. Ne samo što je multikulturalizam jedna od najvažnijih tema suvremenih znanstvenih rasprava, već je razumijevanje multikulturalnoga građanstva postalo važno i za feminističke i liberalne političke teoretičare (Squires, 2002). Feministička politička teorija kritizira liberalnu političku teoriju na brojnim razinama, a jedan od njih je feministička kritika multikulturalnoga građanstva. Većina feminističkih teoretičara/ki debatira s pozicije postkolonijalne kritike (vidi Bhabha, 1999; Narayan, 1997a, 2000c; Okin, 2000c; Saharso, 2000). Većina slučajeva koje feminističke teoretičarke navode kao primjer ugnjetavanja žena koje su pripadnice manjinskih skupina, primjeri su iz zemalja »trećega svijeta«. To su primjeri ženske genitalne mutilacije (nasilnog obrezivanja), poligamije, prisilnih vjenčanja itd. Feministkinje smatraju da multikulturalno građanstvo škodi ženama jer je zaštita manjinskih prava opasna za žene koje su pripadnice manjinskih skupina čija se grupna prava štite (vidi Okin, 1999; Dorkenoo and Elworthy, 1996).

Kao ženske pripadnice romske manjine, Romkinje su suočene s mnogobrojnim problemima koji proizlaze iz dihotomije koja postoji između utjecaja romskih kultural-

nih vrijednosti (i običajnog prava) s jedne strane, i s druge strane većinskih kulturalnih vrijednosti (i zakona) koje pripadaju zemlji u kojoj žive. Rezultat te dihotomije brojne su nepravde. Iz feminističke perspektive, multikulturalno građanstvo treba kritizirati upravo zbog nepravdi koje se događaju ženama koje su pripadnice manjinskih skupina. Cilj ovoga rada jest promišljanje feminističke kritike multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja iz Hrvatske, s posebnim osvrtom na dvije političke teorije, tj. liberalnu političku teoriju multikulturalizma i feminističku političku teoriju koja kritizira multikulturalizam. Najvažnije studije u ovom znanstvenom polju na koje ćemo se referirati jesu *Multikulturalno građanstvo* (Kymlicka, 1995a) i »Je li multikulturalizam loš za žene?« (Okin, 1999). Namjera je rada pokazati važnost feminističke kritike multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva u specifičnom području jedne postkomunističke države »Istočne Europe«,¹ s empirijskim primjerima iz Hrvatske kao središtem interesa.

Neki znanstvenici smatraju da debata između feminizma i multikulturalnoga građanstva treba biti usmjerena na dihotomiju koja postoji između »zapadnog kapitalizma« i »trećeg svijeta« (vidi Al-Hibri, 1999; Bhabha, 1999). Smatramo da je ta debata jednako važna za područje »Istočne Europe«, zato što su multikulturalizam i feminizam sučeljeni i u zemljama »novih demokracija« koje počinju formulirati, barem *de iure*, okvire za prava građana koji su pripadnici manjinskih skupina, iz različitih razloga, a jedan je od tih razloga ispunjenje kriterija za članstvo u Europskoj Uniji.

Rad počinje opisom činjenica iz članka koji se bavi sudskim slučajem Romkinje iz Rijeke, i nastavlja se analizom pitanja i odgovora koje bi liberalna teorija multikulturalizma i feministička politička teorija mogle ponuditi za razumijevanje tog slučaja. Drugo poglavlje istražuje liberalnu viziju multikulturalnoga, kako ju je oblikovao Will Kymlicka, i usredotočuje se na njegov koncept nacionalnih manjina. Treće poglavlje analizira tri najvažnija argumenta feminističke kritike multikulturalnoga građanstva, tj. argument o patrijarhalnosti kultura, esencijalistički argument i argument temeljen na privatno-javnoj distinkciji društva. Četvrto poglavlje presipituje je li feministička kritika multikulturalnoga građanstva primjenjiva na primjer Romkinja u Hrvatskoj. Peto poglavlje istražuje na koji način multikulturalizam postoji u Hrvatskoj, te uvodi termin »lažnog multikulturalizma«, tj. multikulturalizma koji priznaje unutarnje restrikcije koje postoje unutar manjinskih skupina, ali dolazi s vanjske strane (od strane većinske skupine) i nameće se manjinskoj skupini. Koncept »lažnog multikulturalizma« jest ključna ideja koja je proizašla iz ovog rada, i koji može, barem dijelom, objasniti sudski slučaj predstavljen u prvom poglavlju.

Rijetki su radovi napisani na temu feminističke kritike multikulturalnoga građanstva u relaciji s Romkinjama kao multikulturalnim građankama u području »Istočne Europe« (vidi Szalai, 2003), a ni jedan od njih ne bavi se prisutnošću tog problema u Hrvatskoj. Važnost tih problema leži u shvaćanju svih nepravdi koje se događaju Romkinjama kao pripadnicama manjinskih skupina. Važnost rada sastoji se u pokušaju da se ukaže na nedavne empirijske primjere koji otkrivaju nepravdu koja je činjenično

¹ U ovom radu se termin »Istočna Europa« odnosi na područje postkomunističkih zemalja. Termin se upotrebljava samo zbog nedostatka boljeg termina. Slažemo se s izjavom Marka Bassina (2004) da Europa više nije zemljopisni koncept i s izjavom Marije Todorove (2004) da je strategija »Srednje Europe« izumrla.

stanje hrvatskoga društva. Otkrivamo probleme Romkinja kao hrvatskih građanki i istražujemo teorijske okvire za razumijevanje uzroka diskriminacije Romkinja u Hrvatskoj kao multikulturalnih građanki.

1. Slučaj Romkinje iz Rijeke

Prvi dio ovog poglavlja istražuje činjenični sadržaj jednog nedavnog članka iz hrvatskih dnevnih novina. Radi se o članku u kojem je opisan sudski slučaj koji je na sud dospio 2004. godine: opisuje se slučaj Romkinje koju je 1999. godine silovao sestrin muž, kada je zakonski bila maloljetnica. Drugi dio poglavlja preispituje teorije koje bi mogle biti relevantne za razumijevanje ovog slučaja, a to su liberalna politička teorija multikulturalizma i feministička politička teorija.

1.1. Činjenice

Na dnu stranice jednih dnevnih hrvatskih novina iz Rijeke, nedavno je objavljen članak »Osam mjeseci zatvora zbog obljube 13-godišnje šogorice« (*Novi list*, 27. veljače 2004). U članku piše da je 26. veljače 2004, dvadesetosmogodišnji muškarac, Mahmut Mamuti iz Rijeke, osuđen na osam mjeseci zatvora zbog obljube djeteta (po hrvatskom je zakonu dopušteno imati seksualni odnos s četrnaest godina).

Autor članka F. Vežnaver napisao je da Mamuti nije rođen u Rijeci već u Kosovskoj Mitrovici, te da ga je sud proglasio krivim zbog seksualnog odnosa s maloljetnicom, koja je tada imala trinaest godina i tri mjeseca, i koja mu je šurjakinja. Piše sljedeće:

»U suštini, nije se radilo o silovanju, odnos je bio dobrovoljan, no Mamuti je osuđen za seksualni delikt jer se po našem zakonu radi o kaznenom djelu ako dijete ima manje od 14 godina« (Vežnaver, *Novi list*, 27. veljače 2004).

Autor tumači da se sve to dogodilo u romskom naselju Rujevici, u Mamutijevoj baraci u noći s 27. na 28. prosinca 1999. Tužitelji su pak tvrdili da je Mamuti bio svjestan da je njegova šogorica mlađa od četrnaest godina, i zato je iskoristio odsutnost ostalih ukućana te ju namamio u svoju baraku i tijekom noći imao nekoliko seksualnih odnosa s njom. U članku stoji da su tužitelji rekli da se sve to dogodilo između osam popodne i pet sati ujutro spomenutog datuma.

Vežnaver obavještava čitatelje *Novog lista* da je sudski proces bio zatvoren za javnost, te da su mu zbog toga detalji sa suđenja nepoznati. Međutim, izjavljuje kako je otkrio iz izvora bliskih sudskima, da Mamuti nije ni jednom zaniijekao da je imao seksualni odnos s tada 13-godišnjom šogoricom. Tvrdio je da je sve što se dogodilo te noći bilo u okvirima romskih običaja i kulture. Mamutijev odvjetnik zahtijevao je od sudaca da uzmu u obzir sve specifičnosti romske kulture i okruženja u kojemu Mamuti živi (romsko naselje Rujevica), s naglaskom da je Mamuti bio u »pravnoj zabludi«, misleći da je odnos koji je imao pravno dopustiv, te da mu nikada nije palo na pamet da bi mogao pravno odgovarati za taj čin.

Autor članka također je napisao da je uobičajena minimalna kazna za odnos s djetetom godina dana zatvora, ali su riječki suci s predsjednicom Srebrenkom Šantić na čelu, odlučili ublažiti kaznu te su kaznili prijestupnika sa samo osam mjeseci zatvora.

1.2. Teorijski problemi

Nekoliko problema iz opisanog slučaja otvara pitanja roda, »rase«, kulture i druge probleme koji su vrlo važni za područje »Istočne Europe«. Vežnaverov članak Pandorina je kutija iz koje iskaču problemi za političke teoretičare. Za feministkinje i feministe ovaj slučaj, između ostalih, otvara pitanja multikulturalizma te primjenjivosti »zapadne političke misli« i na područje »Istočne Europe«. Opisani sudski proces samo je jedna minijatura postkomunističkog društva poput sadašnjeg hrvatskoga.

Iščitavanje sudskog slučaja otvara pitanje multikulturalizma i zaštite manjinskih prava. Will Kymlicka (1995b) tvrdi da povijest manjinskih prava otkriva manjak relacija između metaetičkih debata i praktične podrške prava nacionalnih manjina. Dakle, prava manjinskih skupina ne bi trebala biti samo dijelom teoretskih rasprava već se te diskusije trebaju oslanjati na stvarne empirijske situacije. Bi li prava romskih manjinskih skupina trebale štiti većinske kulture i njihove institucije? U opisanom slučaju, problem odnosa između manjinske i većinske skupine očigledno je važan za razumijevanje samog konteksta slučaja, te je na primjeru nepravde koju je počinila institucija koja pripada većinskoj skupini (riječki sud) bilo vidljivo kako se ne brane individualna prava svih članova jedne manjinske skupine. Koliko se mogu liberalne ideje multikulturalnoga građanstva, tj. grupno-diferencirajućega građanstva, primijeniti u »istočno-europskoj regiji« i u sličnim slučajevima? I ako da, predstavljaju li rješenja, ili su samo dio problema? Doduše, te su ideje, barem na *de iure* razini, dijelom većine političkih tendencija u zemljama »Istočne Europe« koje kao »nove demokracije« »implementiraju« političke ideje o zaštiti manjinskih prava.

Drugi važan teorijski i praktički problem u razumijevanju sudskog slučaja jesu argumenti feminističke političke teorije koja kritizira multikulturalizam. Pitanje je možemo li analizirati opisan slučaj iz perspektive feminističke kritike multikulturalnoga građanstva? Feminističke teoretičarke/teoretičari tvrde da zaštitom manjinskih prava možemo naškoditi ženama koje su pripadnice tih manjinskih skupina, u slučajevima kada su žene u njima subordinirane. Nadalje, feministička kritika multikulturalnoga građanstva tvrdi da je multikulturalizam loš (Okin, 1999) zato jer su patrijarhalne prakse, primjerice toleriranje silovanja, prihvaćene u mnogobrojnim manjinskim skupinama. U slučaju Romkinje iz Rijeke, problemi manjinskih prava i feminističke kritike multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva očigledni su kao koncepti koji nisu samo teorijski već mogu predstavljati ključne praktične probleme. Oni su povezani s konkretnim problemima koji su dijelom nečijih života.

Treći važan teorijski i praktični problem koji proizlazi iz slučaja jest pitanje mogućnosti ili nemogućnosti uvoza »zapadne političke teorije« u područje »Istočne Europe«. Može li lakša kazna koja je bila određena silovatelju ili osobi koja je imala seksualne odnose s maloljetnicom (moguće su razne interpretacije ovog slučaja, ali davanje lakše kazne ključno je bez obzira na interpretacije, jer se pitamo zašto je određeni pojedinac zaslužio lakšu kaznu) biti protumačena kao dio liberalnih ideja o multikulturalizmu i multikulturalnom građanstvu, tj. zaštiti prava manjinskih kultura kao što je to formulirao Will Kymlicka? Pitanje je u kojem obliku multikulturalizam postoji u Hrvatskoj, kao postkomunističkoj zemlji »Istočne Europe«, ili se radi o nečemu drugo-

me? Nadalje, koji su utjecaji »zapadne političke misli« na živote ljudi koji žive na marginama društva zbog ekonomskih, »rasnih«, rodni i drugih razlika koje ih odvajaju od većinskog dijela društva? I dodatno pitanje: ima li feministička kritika multikulturalnoga građanstva relevantnost u području »Istočne Europe«?

1.3. Zaključak

Za analizu problema koji su relevantni za opisani sudski slučaj, važno je razumjeti teorijske koncepte multikulturalnoga građanstva, u namjeri da se identificiraju implikacije *de facto* realizacija, kao što su primjerice pravne regulacije građanskih prava. Nadalje, važno je razumjeti koncept multikulturalnoga građanstva kako bi se razumjela njegova feministička kritika. Zbog navedenih razloga, u sljedećem ćemo poglavlju analizirati liberalnu ideju multikulturalnoga građanstva, s naglaskom na idejama Willa Kymlicke, jednog od najvažnijih liberalnih teoretičara manjinskih prava u suvremenoj političkoj teoriji.

2. Liberalizam i multikulturalno građanstvo

Istražit ćemo ideju multikulturalnog građanstva koju je formulirao Will Kymlicka (1995a, 1995b, 1999, 2001a). Pritom ćemo se usredotočiti na Rome kao nacionalnu manjinu.

2.1. Multikulturalno građanstvo

U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, pitanja prava, odgovornosti i participacije bili su u središtu debata o građanstvu. Danas su ona postala manje važna u znanstvenim raspravama o građanstvu (Delanty, 2000). Nadalje, problemi identiteta postali su produžetak znanstvenog istraživanja o građanstvu, i unutar toga konteksta postoji živa rasprava o kulturalnom građanstvu (vidi Preston, 1997). Nova ideja građanstva razvila se putem egzistencije kulturalnoga građanstva (Isin i Wood, 1999) suprotstavljajući se tradicionalnim idejama građanstva koje preispituju ulogu socijalnih prava i drugih postdrugosvjetskih tema (vidi Banting, 1999; Marshall i Bottomore, 1992). Brojni su znanstvenici nakon toga razdoblja počeli raspravljati o građanstvu u terminima grupno-diferencijalnoga (Kymlicka, 1995a) i čak multistupnjevita građanstva (vidi Painter, 2002) kao novim konceptima građanstva.

Koncept multikulturalnoga građanstva što ga je razvio Kymlicka (1995a) ne može biti razmatran samo kao metafizozofski problem, već naprotiv kao dio političke teorije koja pokušava riješiti stvarne praktične probleme članova manjinskih skupina. Problemi manjinskih prava ključni su problemi suvremenih društava 21. stoljeća. Posvuda po svijetu su članovi manjinskih skupina diskriminirani, progonjeni, osuđivani, i žrtve su »etničkih čišćenja« (Kymlicka, 1995a: 3). Kymlicka kritizira koncept univerzalnoga građanstva tvrdeći da nije dovoljno braniti univerzalna prava, već valja braniti i prava manjinskih skupina. Neki znanstvenici tvrde da za Kymlicku odnos između multikulturalnoga i univerzalnoga građanstva nije kritika univerzalnoga građanstva, ili njegova suprotnost, već samo »jednostavan dodatak« (Joppke, 2002: 247). Početna točka Kym-

lickina koncepta multikulturalnog građanstva jest da je »nemoguće izbjeći da država promovira određene kulturne identitete, i time diskriminira druge« (1995a: 108).

Kymlicka (1995a) smatra da termin »multikulturalizam« pokriva različite oblike kulturalnog pluralizma. Kada on upotrebljava termin »multikulturalizam«, upućuje na nacionalne i etničke razlike, a kod termina »kultura« upućuje na naciju ili narod (Kymlicka, 1995a: 18). Isto tako, čini razliku između »multinacionalnih« i »polietničkih« zemalja kao dvaju glavnih oblika kulturalnog pluralizma, zato jer smatra da je termin »multikulturalan« zbunjujući. Određena je zemlja multinacionalna kao rezultat kolonijalizacije, osvajanja ili konfederacije između različitih nacionalnih zajednica, a polietnička kao rezultat individualnih ili obiteljskih imigracija. Kymlicka spominje primjer Kanade i SAD-a, kao zemalja koje su ujedno i multinacionalne i polietničke države, te kako su »virtualno sve liberalne demokracije ili multinacionalne ili polietničke, ili oboje« (1995a: 26). Sudeći prema njegovim definicijama, prihvatljiva je pretpostavka da je Hrvatska oboje, i multinacionalna i polietnička zemlja, zato jer je konfederacija različitih nacionalnih zajednica, te zemlja individualnih i obiteljskih imigracija.

Kymlicka razlikuje tri najvažnije vrste argumenata za grupno-diferencijalna prava etničkih skupina i nacionalnih manjina (1995a: 8). Argumenti temeljeni na jednakosti imaju tendenciju ka pokazivanju da su manjine suočene s nekim oblicima nepravde i diskriminacije, koje se mogu riješiti pomoću grupno-diferencijalnih prava. Druga vrsta argumenata je povijesna: odnosi se na povijesne zahtjeve manjina za grupno-diferencijalnim pravima i temelji se na prethodnoj autonomiji tih manjina. Treća vrsta argumenata oslanja se na intrinzičnu vrijednost kulturalne različitosti, i ti su argumenti većinom povezani s prvom i drugom vrstom argumenata (Kymlicka, 1995a: 8).

Kymlicka tvrdi da bi suvremena društva trebala obratiti više pozornosti svojim manjinskim skupinama, te kao dio rješenja manjinskih prava razlikuje dva glavna pitanja (1995a: 9). Prvo, koje su vrste manjinskih zahtjeva u skladu s liberalnim načelima, i drugo, mogu li liberali uopće nametnuti svoje ideje kao važeće za manjine koje ne prihvaćaju neka, ili sva liberalna načela? (1995a: 164). On tumači prvo pitanje kao pitanje identificiranja obranjive liberalne teorije manjinskih prava, a drugo pitanje kao problem nametanja liberalne teorije. Oba su problema relevantna za razumijevanje kompleksnosti pitanja manjinskih prava u postkomunističkim zemljama poput Hrvatske. Drugo je pitanje možda čak i važnije, jer otvara mnoštvo drugih pitanja, kao što je pitanje primjenjivosti »zapadne političke misli« u okruženju »Istočne Europe«.

Kymlicka tvrdi da brojne zemlje počinju prihvaćati da neki oblici »kulturalnih razlika mogu biti prihvaćeni samo kroz prihvaćanje posebnih pravnih i ustavnih mjera, koje su iznad i izvan uobičajenih građanskih prava« (1995a: 26). To znači da se trebaju razviti novi oblici građanstva, kao što je multikulturalno građanstvo koje bi odgovaralo suvremenim multikulturalnim društvima. Razvija koncept »diferencijalnog građanstva« koji je prva formulirala Iris Marion Young. Young smatra da određene varijacije grupnih razlika mogu biti postavljene samo ako članovi grupe imaju grupno-diferencijalna prava (1995a: 26). Kymlicka također naglašava da su u društvu koje priznaje grupno-diferencijalna prava, članovi određene grupe dijelom političke zajednice ne samo kao pojedinci, nego i kao članovi određene skupine (1995a: 174); to je srž njegove poli-

tičke teorije multikulturalizma i koncepta multikulturalnog građanstva. Raspravljajući o konceptu grupno-diferencirajućeg građanstva, Kymlicka upućuje na multikulturalno građanstvo, iako to nigdje ne izražava eksplicitno, u obliku definicije. On razvija koncept grupno-diferencijalnoga građanstva na temelju promatranja »politike identiteta« i evaluacijom »kvaliteta i stavova građana, primjerice njihove svjesnosti o identitetu, i kako promatraju potencijalne natjecateljske oblike nacionalnih, regionalnih, etničkih ili religijskih identiteta« (1995a: 175). Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva jedan je od najjasnijih ponuđenih teorijskih rješenja za poboljšanje statusa manjinskih skupina putem obrane njihovih manjinskih prava.

Kymlicka tvrdi da prava manjinskih skupina trebaju biti zaštićena od većinskoga društva, te da se to može ostvariti samo unutar liberalnog okvira. Za postizanje toga cilja, on nudi model multikulturalnoga građanstva ili grupno-diferencijalnoga građanstva koji štiti pripadnike manjinskih skupina od većinskog društva putem posebnog sustava prava. Međutim, Kymlicka određuje i granice multikulturalnoga građanstva, na način da čini razliku između »unutarnjih restrikcija« i »vanjskih zaštita« prava. Kymlickin model multikulturalnog građanstva prihvaća samo oblik »vanjskih zaštita« prava (zaštita manjinskih skupina od interferencija od strane većinskih skupina). Njegova je ideja multikulturalnoga građanstva grupno-diferencijalna ideja jer se temelji na zaštiti manjinskih prava kao grupnih prava. Međutim, u slučaju kada su individualna prava ugrožena, Kymlicka odbija zaštitu grupnih prava i stavlja individualna prava na prvo mjesto. Iz toga razloga odbija »unutarnje restrikcije«, tj. restrikcije koje postoje unutar manjinskih skupina i odnose se na pojedinačne članove ili podgrupe tih manjinskih skupina. Važno je uzeti u obzir da Kymlickino odbijanje »unutarnjih restrikcija« prava čak i odgovara standardnoj liberalnoj političkoj teoriji koja baš individualna prava smatra najvrednijima.

Neki znanstvenici smatraju da su procesi »građenja nacije« važni za probleme manjinskih prava (Sheth, 1999c), ili čak pišu o revoluciji manjinskih prava (vidi Skrentny, 2002). Nadalje, poštivanje manjinskih prava iznimno je važno za poboljšanje političke situacije u zemljama »Istočne Europe« koje su u osjetljivom tranzicijskom razdoblju. Primjerice, slučaj bivše Jugoslavije često se spominje kao empirijski primjer za teoretsku debatu o manjinskim pravima (vidi Pajić, 1994; Stoel, 1999). Nakon što je usporedio situaciju između »istočnih« i »zapadnih« zemalja, Kymlicka (2001b) naglašava da su zahtjevi za manjinskim pravima u »Istočnoj Europi« »defenzivni odgovori na prijetnje od strane većinskih grupa koje su u procesu 'građenja nacije'« (2001b: 61). Nadalje, on kaže da su, primjerice, zahtjevi Turaka u Bugarskoj, ili Mađara u Rumunjskoj i Slovačkoj, odgovori na pritiske od strane većinskih skupina. Slučaj Hrvatske kao »nove demokracije« i zemlje koja je bila dijelom bivše Jugoslavije, može otkriti političke i društvene posljedice povijesnih promjena koje su utjecale na živote članova romske manjinske skupine.

Kymlicka se usredotočuje na dva modela kulturalne različitosti (koje je, po njegovu mišljenju, zanemarila većina političkih teoretičara), nacionalne manjine i imigrante, zato što »imigrantske skupine nisu 'nacije' i ne okupiraju domovine« (1995a: 14). On također naglašava da u njegovoj terminologiji, »rasa« ili potomstvo ne definiraju nacionalne manjine zato što on raspravlja o kulturalnim skupinama. Romi kao

nacionalna manjina u »Istočnoj Europi« ne zahtijevaju svoja prava glasno kao druge manjine. Razloga za to ima mnogo, a neki od njih su nedostatak obrazovanja i pristupa pozicijama moći, kao što je to vidljivo u slučaju Roma iz Hrvatske. Rijetki znanstveni radovi o Romima u »Istočnoj Europi« ne dotiču probleme manjinskih prava, već se većinom bave poviješću Roma u »Istočnoj Europi« (vidi Barany, 2002). Koliko nam je poznato, do sada je samo jedan znanstvenik, Pavel Barša (2001) istraživao slučaj romske manjinske skupine u Češkoj, usredotočujući se na etnokulturalnu pravdu u »istočnoeuropskim zemljama«, i promišljao primjenjivost Kymlickina rješenja za zaštitu manjinskih prava tj. multikulturalnoga građanstva. Kymlickin model multikulturalnoga građanstva upućuje ili na imigrante ili na nacionalne manjine. Sljedeće poglavlje ovog rada preispitat će što Kymlickin model multikulturalnoga građanstva znači za Rome kao nacionalnu manjinu.

2.2. Romi kao nacionalna manjina

Ovaj rad istražuje manjinska prava samo u odnosu na model multikulturalnoga građanstva kao zaštite grupno-diferencijalnih prava za nacionalne manjine.² Ovaj dio rada bavi se idejama Pavla Barše (2001) o odnosu multikulturalnoga građanstva i romske manjinske skupine. Budući da je on jedini znanstvenik koji je istražio taj problem na empirijskom primjeru iz »Istočne Europe«, njegova je misao iznimno važna za ovaj rad.

Barša (2001) tvrdi da se češki Romi ne mogu smatrati nacionalnom manjinom (po Kymlickinim definicijama), već više imigrantskom etničkom skupinom, i to zbog više razloga. Jedan je od razloga taj što Romi nisu nikada radili na zemlji. Barša tvrdi da drugi razlog proizlazi iz njihova položaja koji je sličan nedavnim neeuropskim imigrantima u »razvijene zemlje«. Smatramo da su Baršine pretpostavke o nemogućnosti promatranja čeških Roma kao nacionalne manjine upitne jer Kymlicka kaže da su »poddržavne nacije nacije koje trenutno nemaju državu u kojoj su većina, ali koje su imale takvu državu u prošlosti, ili koje su u prošlosti tražile takvu državu« (Kymlicka, 2001b: 23). Naime, Barša je zaboravio spomenuti da su Romi zaista tražili svoju državu nakon Drugoga svjetskog rata (vidi Minahan, 2002). Također, njegova izjava da su Romi slični imigrantima iz neeuropskih zemalja može biti upitna, jer primjerice Romi iz Hrvatske žive na teritoriju Hrvatske već više od šest stoljeća. Prvi pisani dokument u kojemu se Romi spominju u Hrvatskoj potječe iz 1362. godine, iz Dubrovnika.³ Također, Barša upotrebljava vrlo problematične argumente za potporu svoje tvrdnje o Romima kao ne-manjini.

² Drugi dio Kymlickina modela multikulturalnog građanstva, tj. zaštite grupno-diferencijalnih prava za imigrante, neće biti elaboriran. Ovaj će rad preispitati samo dio Kymlickina modela multikulturalnoga građanstva koji se odnosi na nacionalne manjine, zato što je težište rada na grupno-diferencijalnim pravima romske manjinske skupine. Romska manjina smatra se nacionalnom manjinom (a ne imigrantima) u Hrvatskoj i većini zemalja »Istočne Europe«.

³ Romi se prvi put spominju u Hrvatskoj 5. 10. 1362. godine, kao »Egipćani«, kada Vlaha i Vitang daju kao jamstvo zlataru Radenu Bratoslaviću osam velikih srebrnih pojaseva. Radi se o trgovačkom dokumentu, tako da se može pretpostaviti da su Romi u 14. stoljeću bili građani grada Dubrovnika (*Monumenta Ragusina*, III, 1895: 242, u: Vukanović, 1983: 23).

Najproblematičnija je Baršina izjava da »njihov jezik [misli na Rome] i literarna kultura u sadašnjem stanju ne mogu služiti kao medij za razvoj društvene kulture koja bi odgovarala potrebama suvremenog post-industrijskog društva. Drugim riječima, oni imaju manjak u kulturalnim izvorima za razvijanje vlastitoga odvojenoga društva« (2001: 254). Barša tvrdi da će za češki narod prihvaćanje multikulturalizma rezultirati određenom transformacijom njihova društva i države. Međutim, on također predlaže asimilaciju Roma u češku kulturu putem obrazovnog sustava kao ključnog oruđa akomodacije, te predlaže mogućnost da nacionalni simboli češke države imaju i romske simbole (2001: 255–256). Dakle, s jedne strane Barša negira da su Romi u Republici Češkoj nacionalna manjina (i Europljani), a s druge strane njegov prijedlog rješavanja problema manjinskih prava završava idejom asimilacije. Iako Barša pokušava pokazati da Kymlickini koncepti i njihove političke implikacije »mogu biti od pomoći čak i za deskriptivne i normativne dosege grupa koje ne spadaju uredno ni u jednu od kategorija koje on predlaže« (2001: 245), njegov pristup još jednom svjedoči o problemu koji je prisutan u većini »istočnoeuropskih« postkomunističkih zemalja, i njihovim stavovima prema Romima kao netipičnoj manjini koja ne spada potpuno »u kategorije«. Romska manjina većinom je promatrana kao dio neprihvatljivog dijela populacije koji bi trebalo, da bi se prihvatilo, najprije asimilirati.

Problem asimilacije manjinskih skupina u većinska društva jedan je od ključnih problema suvremenih društava. Feministička znanstvenica, Iris Marion Young (1995) tvrdi da dihotomija između asimilacije i izolacije, kao ključna dihotomija za razumijevanje manjinskih kultura i njihovih prava, može biti opasna. Kymlicka se, kao liberalni teoretičar (1995b: 13) slaže s njom da valja biti vrlo oprezan i ne završiti u dihotomijama asimilacije i izolacije. Dakle, i feministički i liberalni teoretičari/ke slažu se da se rješenje za probleme manjinskih skupina ne može tražiti u ekstremima asimilacije i izolacije.

Kymlicka tvrdi da ideju grupno-diferencijalnih prava za nacionalne i etničke manjine mogu i trebaju prihvatiti liberali, da ta ideja nije radikalna i da sve dok »liberali vjeruju u odvojene države sa ograničenim građanstvima teret dokaza leži onoliko na protivnicima grupno-diferencijalnih prava, koliko i na njihovim braniteljima« (Kymlicka, 1995a: 126). Međutim, upitno je što Kymlickin model multikulturalnoga građanstva znači za žene koje su pripadnice manjinskih skupina? Sljedeće poglavlje ovoga rada istraživat će feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva, te način na koji Kymlicka objašnjava multikulturalno građanstvo u relaciji sa ženama koje su pripadnice manjinskih skupina.

2.3. Zaključak

Ovo je poglavlje istražilo koncept multikulturalnoga građanstva, onako kako ga je formulirao Will Kymlicka, budući da je cilj rada promišljanje feminističke kritike multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja iz Hrvatske, s težištem na dvjema političkim teorijama, liberalnoj političkoj teoriji multikulturalizma i feminističkoj političkoj teoriji koja kritizira multikulturalizam. Prethodno je poglavlje istražilo Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva i njegovo značenje u »Istočnoj Europi«. Također je analizirano što za liberalnu političku teoriju znači problem Roma kao nacionalne manjine.

3. Feministička kritika multikulturalnog građanstva

Unatoč svojem grupno-diferencijalnom pristupu, feministkinje kritiziraju ideju multikulturalnoga građanstva i tvrde da je loša za žene koje pripadaju manjinskim skupinama. U ovom ćemo poglavlju istražiti argumentacije feminističkih znanstvenica/ka koje kritiziraju multikulturalizam i multikulturalno građanstvo, s naglaskom na znanstvenoj misli političke teoretičarke Susan Moller Okin. Također ćemo analizirati distinkciju koja postoji između »unutarnjih restrikcija« i »vanjskih zaštita« prava manjinskih skupina. Ta je distinkcija važna za razumijevanje kompleksnosti koncepta multikulturalnoga građanstva i njezina značenja za žene koje su pripadnice manjinskih skupina.

3.1. *Contra* multikulturalnog građanstva

Feminističke znanstvenice poput Ume Narayan tvrde da je feministički doprinos raspravi o građanstvu u tome što »dotiče i preispituje probleme koji mogu restrukturirati, nekada i transcendirati, domenu prava« (Narayan, 1997b: 18). Rian Voet tvrdi da se predmet teorija o građanstvu treba promijeniti na način da uzme u obzir žensku poziciju i zahtjeve, primjerice putem razvijanja ideala »rodno-jednakog i aktivnog građanstva« (Voet, 1998: 2). Feministička je teorija pridonijela znanstvenoj debati o građanstvu vlastitom feminističkom građanskom republikanskom teorijom, koja analizira kvazi-univerzalističku i mušku ideju građanstva (Squires, 1999: 178–179). Feministička kritika multikulturalnoga građanstva i drugih konceptata multikulturalizma samo je dio feminističkog doprinosa znanstvenom istraživanju teorija o građanstvu. Unutar feminističke kritike multikulturalnoga građanstva, najvažniji je doprinos rad Susan Moller Okin (1999).

Srž znanstvene rasprave o feminističkoj kritici multikulturalnoga građanstva ogleđa se u debati između Susan Moller Okin (1999), feminističke teoretičarke koja kritizira liberalnu ideju multikulturalnoga građanstva, i Willa Kymlicke, najvažnijeg liberalnog branitelja manjinskih prava i koncepta multikulturalnoga građanstva koji je formulirao u svom radu *Multikulturalno građanstvo* (1995a). Najpoznatije i najvažnije znanstveno feminističko djelo objavljeno na tu temu jest »Je li multikulturalizam loš za žene?« (Okin, 1999). Ono se sastoji ne samo od Okinine kritike multikulturalizma, već također i od odgovora Kymlicke i ostalih na njenu kritiku (vidi Kymlicka, 1999; Tamir, 1999; Raz, 1999; Pollitt, 1999 itd.). Sljedeći dio ovog rada analizirat će tri, po našem mišljenju najrazrađenija feministička argumenta za kritiku multikulturalnoga građanstva. To su: argument o patrijarhalnosti kultura, esencijalistički argument i argument temeljen na privatno-javnoj distinkciji društva.

3.1.1. Sve su kulture patrijarhalne

Jedan od najvažnijih argumenata feminističke kritike multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva temelji se na tvrdnji da su sve kulture patrijarhalne (vidi Okin, 1999; Yuval-Davis, 2000; Lister, 1997). Primjerice, Ruth Lister (1997) naglašava da je središnji problem koji postoji u raspravi o patrijarhalnosti kultura i multikulturalizma, pitanje tko ima moć i mogućnost da implementira kulturalne kodove u manjinske skupine. Pretpostavka feminističkih teoretičarki/a koje podržavaju argument o patrijarhal-

nosti kultura jest da su muškarci ti koji imaju moć odlučivanja u većini manjinskih i većinskih skupina. Dakle, ako štitimo prava manjinskih skupina, onda štitimo manjinske kulture koje su patrijarhalne. Glavno uporište feminističke argumentacije počiva na tvrdnji da se multikulturalni liberalizam zalaže za protekciju prava manjinskih skupina, ali ignorira nejednake odnose moći i rodne diskriminacije koje postoje unutar njih.

U svome odgovoru Kymlicki, Okin smatra feminizam i multikulturalizam konfliktnim pristupima. Ona drži da su žene koje su pripadnice manjinskih skupina, žrtve svojih kultura zato što je činjenica da je podređenost žena integralni dio svih kultura, samo se razina te podređenosti razlikuje od društva do društva. Ako su žene žrtve svojih kultura, onda je logična pretpostavka da su žene žrtve i manjinskih i većinskih kultura. Okin razvija svoju argumentaciju, tvrdeći sljedeće: »Većina kultura je patrijarhalna, te su brojne (iako ne sve) kulturalne manjine koje traže grupna prava više patrijarhalne od kultura koje ih okružuju« (Okin, 1999: 17).

Putem Okinine kritike multikulturalnoga građanstva, moguće je raspravljati o manjinama unutar manjina zbog nejednake raspodjele moći unutar manjinskih skupina (Okin, 1999). Ona smatra da neke od tih nejednakih raspodjela moći unutar manjinskih skupina potječu od nejednake raspodjele moći, koja je zasnovana na nejednakim rod-nim odnosima unutar manjinskih skupina, i to sve zbog njihove patrijarhalne strukture. Okinine se tvrdnje većinom oslanjaju na kritiku religija koje su patrijarhalne i utjecajne, i čak ključne za kulture određenih manjinskih skupina. Time se njen kriticizam koji je usmjeren protiv multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva, seli prema analizi patrijarhalnih religija i kultura koje dopuštaju, ili čak brane poligamiju, prisilni brak ili prisilno genitalno obrezivanje (Okin, 1999). Neki znanstvenici podržavaju Okininu kritiku multikulturalnoga građanstva (vidi Pollitt, 1999; Raz, 1999; Tamir, 1999) i tvrde da empirijski primjeri koji podupiru njenu argumentaciju trebaju biti usmjereni i prema drugim podskupinama koje postoje unutar manjinskih skupina, tj. djeci, homoseksualcima, društveno marginaliziranim osobama itd.

Lister (1997) međutim priznaje da je Kymlicka gotovo riješio dvojbu koja postoji između feminizma i multikulturalizma, tako što je unutar svog modela multikulturalnoga građanstva odbio »unutarnje restrikcije«, tj. ograničenja koja postoje unutar manjinskih skupina i koja se odnose na pojedinačne članove ili članove podskupina koji su u podređenom položaju u odnosu na druge članove manjinskih skupina. Iz toga bi sljedio zaključak da je Kymlickino odbijanje »unutarnjih restrikcija« srž »rješenja« problema za žene koje su multikulturalne građanke. Unutarnje restrikcije su, primjerice, ograničenja koja postoje unutar romskih manjinskih skupina i odnose se na Romkinje koje su njihove pripadnice. U situaciji kada su individualna prava i manjinska prava sukobljena, Kymlicka (odbijanjem unutarnjih ograničenja prava) daje prioritet individualnim pravima.

3.1.2. Esencijalizam

Druga najčešća feministička tvrdnja protiv multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva jest da problemi univerzalizma i esencijalizma u slučaju kulturalnih razlika imaju za posljedicu zanemarivanje razlika između kulturalnih skupina, tj. roda, društvenog statusa, godina i drugih razlika (vidi Lister, 1997; Phillips, 1995, 2001; Ålund,

1999; Narayan, 2000). Lister kritizira multikulturalno građanstvo jer smatra da s njim postoji »... rizik esencijaliziranja i zaleđivanja kulturalnih razlika te tretiranja kulturalnih grupa kao homogenih i zatvorenih...« (1997: 50). Isto tako, feminističke teoretičarke kao što je Anne Phillips tvrde da problemi feminizma s politikom različitosti potječu od koncepta »apstraktnog individualizma ne-rodno-određenih građana« (1995: 289). Dakle, problem multikulturalnoga građanstva jest to što brani grupno-diferencijalna prava i time potencijalno zanemaruje brojne razlike koje postoje unutar manjinskih skupina. Ako se manjinske skupine predstavljaju kao univerzalni organizmi u društvu, onda sve podskupine koje postoje unutar tih manjinskih skupina neće biti predstavljene kao podskupine unutar manjinske skupine već samo kao manjinska skupina. Primjerice, prava Romkinja koje su članice romskih manjinskih skupina neće biti branjena kao prava žena već samo kao prava romske manjinske skupine.

Moguće je da srž druge feminističke kritike unutar prve kritike koja je elaborirana u prethodnom podpoglavlju, tj. kritike da su sve kulture patrijarhalne, leži u razlogu što opasnost univerzalizacije kulturalnih razlika potječe od nejednakih odnosa moći koje postoje u svakoj manjinskoj skupini, kao i u većinskoj. Phillips tvrdi da feminizam treba kritizirati politiku različitosti (i posebno ideju grupnog predstavljanja) jer građani nisu samo apstraktni entiteti, već i članovi nepriviligiranih i privilegiranih grupa (1995: 298).

3.1.3. Privatno-javna distinkcija

Treća feministička kritika multikulturalnog građanstva i multikulturalizma dosta je rijetka i odnosi se na negativne posljedice privatno-javne distinkcije u relaciji s konceptom multikulturalnoga građanstva (vidi Lister, 1997; Yuval-Davis, 2000). Feministička kritika privatno-javne distinkcije kaže da liberalizam predlaže privatno-javnu distinkciju kao prihvatljiv oblik društvenog ugovora, ali odbija prihvatiti da je taj društveni ugovor zasnovan na patrijarhalnim strukturama i razlici između privatne, kao ženske sfere (sfere doma, intimnosti, itd.) i javne, kao muške sfere (sfere države, ekonomije itd.) (vidi Elshain, 1974, 1981; Boling, 1996; Pateman, 1998, 2000).

Ruth Lister (1997) jedna je od rijetkih feminističkih teoretičarki koje su primijetile povezanosti između privatno-javne distinkcije i feminističke kritike multikulturalnoga građanstva, i ona tvrdi da postoji opasnost da liberali toleriraju različitost u privatnoj sferi, ali ne i u javnoj sferi, tj. društvenim institucijama kao što su škole. Lister (1997) izražava strah od rasizma i ksenofobije koja prijeti postojanju multikulturalnoga građanstva. Ona kaže da bi, primjerice, liberali mogli tolerirati kulturu romske manjine koja se prakticira u privatnoj sferi, ali ne i u javnoj sferi, kao što su škole, policijske postaje, sudovi itd. (Lister, 1997). To znači da multikulturalno građanstvo nije dovoljno za zaštitu grupno-diferencijalnih prava manjina ako nije prošireno na javnu sferu, ili sferu većinskog društva. U »Građanstvo, teritorijalnost, i rodna konstrukcija različitosti«, Yuval-Davis (2000) preispituje teritorijalno/prostornu prirodu suvremenih razumijevanja građanstva i analizira ulogu žena kao simbola kolektiviteta ili simboličkih entiteta privatne sfere. To znači da bi Listerina kritika multikulturalnoga građanstva mogla biti proširena na ideju žena kao kolektivnih simbola (ili, u ovom slučaju, simbola manjinskih skupina).

U sudskom slučaju opisanom u prvom poglavlju, bilo je vidljivo kako javna sfera (riječki sud) prihvaća nejednakosti privatne sfere, zato što i seksualni odnos s djetetom

(ili silovanje) nije bilo vrednovano na istoj krivično-pravnoj razini za sve članove manjinske skupine, kao što bi to bilo da su pojedinci pripadali većinskoj skupini. Zaključak koji bi mogao biti donesen iz usporedbe Listerine argumentacije i jednog praktičnog primjera iz Hrvatske jest taj da je javno-privatna distinkcija u relaciji s multikulturalnim građanstvom problematična iz feminističke perspektive. Na prvoj razini, privatna se sfera može smatrati sferom doma kao mjesta bliskih društvenih veza, a javna sfera kao sfera manjinske kulture gdje se problemi određene manjinske skupine raspravljaju i rješavaju (npr. institucija *kriss*). Međutim, na drugoj razini, prostor privatne sfere može biti prostor »javne sfere manjinske skupine«, a prostor javne sfere prostor »javne sfere većinske skupine« u društvu (primjerice sudovi, policija, škole itd.). Sukob koji se može dogoditi između tih sfera može biti opasan, posebno za žene koje su pripadnice manjinskih skupina zbog nejednakih odnosa moći koji u njima postoje.

Dakle, Listerina kritika multikulturalnoga građanstva, temeljena na privatno-javnoj distinkciji liberalnih društava većinom se usredotočuje na probleme javne sfere (većinskog društva), u situacijama kada pripadnici manjinskih skupina nisu zaštićeni. Isto tako, Yuval-Davis smatra da su žene ne samo simboli privatnih sfera unutar manjinskih skupina, već i simboli manjinskih skupina kada ulaze u javnu sferu većinskog društva. Ukratko, u oba slučaja žene kao pripadnice manjinskih skupina nisu u dobrom položaju. Međutim, Listerin je kritičizam dosta nejasan jer istražuje posljedice, a ne razloge zašto je multikulturalno građanstvo opasno za žene koje su pripadnice manjinskih skupina. Čini se da Listerin kritičizam multikulturalnoga građanstva (1997) upućuje na neke druge koncepte multikulturalizma a ne na Kymlickine ideje o multikulturalizmu, zato što u svojem konceptu multikulturalnoga građanstva ne tolerira unutarne restrikcije prava.

3.2. Feministička kritika, unutarnje restrikcije prava i vanjske zaštite prava

Kymlicka smatra da se svi »novi društveni pokreti«, kao što su udruge i pokreti homoseksualaca, žena, siromašnih, invalidnih i svih ostalih koje je marginaliziralo njihovo vlastito nacionalno društvo ili etnička skupina, trebaju uzeti u obzir jer imaju vlastite, odvojene probleme (1995a: 19). Također, pitanje afirmativne akcije jedno je od ključnih pitanja za rješavanje nepravda koje postoje u suvremenim društvima naspram nepriviligiranih skupina.

Kymlickina teorija manjinskih prava i koncept multikulturalnoga građanstva bili su nešto novo unutar znanstvenog polja liberalne političke teorije. Kymlicka je najjasnije elaborirao svoje mišljenje o sukobu feminizma i multikulturalizma u članku »Liberal Complacencies« (1999), kao odgovor Okininoj kritici multikulturalizma i multikulturalnoga građanstva. On tvrdi da su se »multikulturalizam i feminizam kao saveznici angažirali u borbu za većim uključenjem koncepta pravde« (Kymlicka, 1999: 34). On također kaže da politički procesi u suvremenim »zapadnim demokracijama« ne uspijevaju obratiti pozornost na različitost populacija, i da su »zakonodavstva u većini tih zemalja dominirana od strane tjelesno neinvalidnih, muškaraca iz srednje klase« (Kymlicka, 1995a: 32). Dakle, Okinina kritika multikulturalizma jest (barem dio koji se odnosi na Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva) problematična jer je Kymlicka puno puta naglasio da se ne slaže s unutarnjim restrikcijama prava koje se praktici-

raju unutar manjinskih skupina. Upravo zato što je ta točka ključni dio Kymlickine obrane od feminističke kritike, ovo će podpoglavlje razjasniti distinkciju između »unutarnjih restrikcija« prava i »vanjskih zaštita« prava manjinskih skupina jer je nužna za razumijevanje odnosa između manjinskih i većinskih društvenih skupina.

Postoje dvije moguće tvrdnje koje potječu od etničke ili nacionalne skupine: prva se odnosi na tvrdnju skupine protiv vlastitih članova, a druga na tvrdnju skupine protiv većinskoga društva (Kymlicka, 1995a: 36). Unutar toga okvira, tvrdnja skupine protiv vlastitih članova može biti oblikovana kao unutarnja restrikcija individualnih prava, a tvrdnja skupine protiv većinskoga društva može biti oblikovana kao vanjska zaštita manjinske skupine od većinskoga društva, kao što je to Kymlicka opisao:

»Prva vrsta ima namjenu da zaštiti grupu od destabilizirajućeg učinka *unutarnjeg neslaganja* (primjerice, odluke individualnih članova da ne žele slijediti tradicionalne prakse ili običaje), dok druga vrsta ima namjenu da štiti grupu od utjecaja *vanjskih odluka* (primjerice, ekonomske ili političke odluke koje dolaze od strane većinskog društva). U namjeri da razlikujem ove dvije vrste tvrdnji, prve ću nazvati 'unutarnje restrikcije', a druge 'vanjske zaštite'« (Kymlicka, 1995a: 35).

Kymlicka smatra da bi liberali trebali odbaciti sve unutarnje restrikcije koje ograničavaju individualna prava članova skupina. On također tvrdi da bi liberali trebali dopustiti određene vanjske zabrane, ali samo u slučajevima kada one promiču ravnopravan odnos između skupina. Kymlicka raspravlja o opasnostima multikulturalizma u svojoj teoriji manjinskih prava te eksplicitno naglašava da je svjestan mogućih ekstrema u multikulturalizmu (1995a: 41). Nadalje, Kymlickin odgovor Okininoj kritici multikulturalnoga građanstva sadrži svijest o kompleksnim odnosima koje postoje između većinskih i manjinskih kultura (Kymlicka, 1995a, 1999). Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva usmjeren je prema slobodi individualnih članova manjinskih skupina, jer »... liberalna perspektiva zahtijeva *slobodu unutar* manjinskih grupa, i *jednakost između* manjinskih i većinskih grupa« (Kymlicka, 1995a: 152–153).

Kymlicka smatra da bi liberali trebali odobriti određene »vanjske zaštite« u slučajevima kada se radi o ravnopravnosti između skupina.⁴ Mogući prigovor tome jest da se ne zna tko će biti »sudac« i odlučivati koje su zaštite prihvatljive, a koje nisu. Zemlje »Istočne Europe« su kao »nove demokracije« još u tranzicijskom razdoblju, pa je pitanje multikulturalizma i feminističke kritike multikulturalnoga građanstva još važnije nego u »starijim demokracijama«. Ako je romska manjina definirana kao manjinska skupina s određenim »vanjskim zaštitama«, kakav je onda status Romkinja unutar romske manjinske skupine? Možemo li promatrati cijeli problem iz feminističke perspektive? Možemo li upotrijebiti argument da je romska kultura patrijarhalna kultura i represivna za Romkinje, i s tog aspekta primijeniti feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja kao multikulturalnih građanki?

⁴ Neki se liberalni teoretičari zalažu za »unutarnje restrikcije« prava. Primjerice, Kymlicka kritizira rad Chandrana Kukathasa koji smatra da su »unutarnje restrikcije« prava prihvatljive (1995a: 154).

3.3. Zaključak

Ukratko, feminističke teoretičarke (Okin, 1999; Yuval-Davis, 2000; Lister, 1997) kritiziraju koncept multikulturalnoga građanstva na temelju pretpostavke da su kulture patrijarhalne. One smatraju da su mnogobrojne manjinske skupine koje zahtijevaju svoja manjinska prava, čak patrijarhalnije nego većinski dijelovi njihovih društava. Taj se argument kombinira s opasnostima od univerzalizma i esencijalizma kod zaštite manjinskih skupina te s negativnim posljedicama privatno-javne distinkcije u relaciji s konceptom multikulturalnoga građanstva. Između svih feminističkih argumentacija, Okinina se može smatrati središnjom za feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva, zato što se njen najvažniji dio odnosi na tvrdnju da trebamo biti oprezni kada branimo manjinska prava, jer branjenjem manjinskih kultura kao takvih možemo naškoditi nekim individualnim članovima tih manjina, primjerice ženama. Taj je problem vrlo važan za razumijevanje situacije Romkinja u Hrvatskoj i empirijskih slučajeva kao što je onaj opisan na početku rada.

Iz feminističke perspektive, najvažniji dio koncepta multikulturalnoga građanstva jest razumijevanje što su »unutarnje restrikcije« prava zato što su to zabrane koje se događaju unutar manjinskih skupina. Primjerice, unutarnje restrikcije su zabrane koje potječu od muških pripadnika manjinskih skupina koje ograničavaju individualna prava ženskih pripadnica manjinskih skupina. Želimo li preispitati feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja, najprije se trebamo priupitati je li ta kritika uopće primjenjiva. U sljedećem poglavlju pokušat ćemo odgovoriti na ovo pitanje, budući da je ta dvojba srž ovog rada.

4. Možemo li primijeniti feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva na primjer Romkinja?

Postoji nekoliko razloga za primjenu feminističke kritike multikulturalnoga građanstva na primjer Romkinja. Prvo, romska se kultura može smatrati patrijarhalnom, ako analiziramo rodne odnose između Roma i Romkinja koji otkrivaju hijerarhije moći i podređenost Romkinja unutar romskih manjinskih skupina. Primjerice, empirijska istraživanja romskih obitelji u Hrvatskoj (vidi *Nacionalni program za romsku manjinu u Hrvatskoj*, listopad 2003) otkrivaju da se u romskim obiteljima održava tradicionalna podjela rodni uloga: glavne odluke donosi muškarac, znači muž, a žene rade sve tradicionalno »ženske« poslove (pripremanje hrane, čišćenje kuće, kupovanje predmeta potrebnih za kućanstvo) i brinu se za djecu.⁵ Nadalje, empirijski podaci pokazuju da su Romkinje često marginalizirane, te su česte karakteristike romskih obitelji: visoka stopa nataliteta, tradicionalna podjela uloga u obitelji, stavovi prema Romkinjama unutar obitelji koji su diskriminatorni, tvrdnja da Romkinje nisu emancipirane. Svi ti razlozi utječu na odgajanje djece i funkcioniranje romskih obitelji (*Nacionalni program...*, listopad 2003).

⁵ Statistike otkrivaju da se 90% žena brine za kućanstvo, a 74,1% žena same se brinu za djecu, bez pomoći muževa (*Nacionalni program...*, listopad 2003).

Drugi razlog moguće primjene feminističke kritike na situaciju Romkinja proizlazi iz argumentacije feminističke kritike multikulturalnoga građanstva u relaciji s privatno-javnom distinkcijom društva. Primjerice, odnosi u romskim obiteljima regulirani su pomoću sustava običajnog prava romske manjine koji se naziva *kriss*. *Kriss* je organ odlučivanja i sustav za sve situacije u kojima je potrebna presuda i suđenje, tj. situacije sukoba, otmica djevojaka, nepoštivanja romskih zakona itd. (*Nacionalni program...*, ožujak 2003). Feministička kritika multikulturalnoga građanstva koja se usredotočuje na privatno-javnu distinkciju, mogla bi postaviti pitanje jesu li Romkinje prisutne u javnoj sferi romskih manjina, tj. je li ijedna Romkinja članica *krissa*? Nepoznato nam je jesu li Romkinje, i ako da, koliko njih članice *krissa*. Biti članicom *krissa* znači ući u javnu sferu (političku sferu odlučivanja) romske manjine.

Da bi se moglo odgovoriti na pitanje može li se feministička kritika multikulturalnoga građanstva primijeniti na primjer Romkinja, potrebno je uzeti u obzir svu kompleksnost romske kulture i položaja žena unutar manjinskih skupina, pa i šire. Dakle, nužno je promisliti što znači sama riječ *kultura*. Feministička znanstvenica Iris Marion Young u sljedećim je recima dala jednu od mogućih prihvatljivijih definicija:

»Kultura se odnosi na sve aspekte društvenog života, od njihovih lingvističkih, simboličkih, afektivnih, utjelovljenih i praktičnih. Kultura uključuje pozadinu i medij akcije, nesvjesne navike, želje, značenja, geste, i sve ono što ljudi unose i iznose iz svojih interakcija. Obično je kultura jednostavno tamo, kao set tradicija i značenja koji se mijenjaju, ali rijetko kao rezultat svijesnih refleksija i odluka« (Young, 1990: 86).

Definicija koju je Young dala vrlo je važna jer naglašava razinu nesvjesnosti u definiranju samog pojma kulture. Ona otkriva skrivena značenja kulture i nemogućnost kontrole onoga što nazivamo kulturom. Oblici ijedne kulture, kao što je primjerice romska kultura, nisu samo običaji i jezik, već mnogobrojne tradicije i razine skrivenih ili nesvjesnih značenja. Rijetki su radovi napisani o romskoj kulturi i identitetu (vidi Stewart, 1997a) te su poduzeta rijetka empirijska istraživanja koja otkrivaju neke od skrivenih aspekata romske kulture.

Na primjer, antropolog Michael Stewart objašnjava da su, u antropološkoj literaturi, vjerovanja o čistoći možda najčešće komentirana kada se pisalo o romskoj kulturi, te tako najvažnije etnografije o američkim Romima raspravljaju o »konceptima 'zagađenja' (*marimo*) u terminima podjele između zagađenih *gazos* [ne-Romi] i 'čisti' Rom i cigansko tijelo na 'čisti' gornji i 'nečisti' donji dio« (Stewart, 1997b: 205). Međutim, Stewart smatra da su »Romi, putem simboličkog odvajanja njihovih tijela, odbili ili maskirali njihovu uključenost u biološku, tjelesnu reprodukciju, u zamjenu za viši oblik društvene reprodukcije, i radeći to simbolički spriječavaju sve ono što ih je držalo u ovisnom položaju prema *gazama*« (1997b: 205).⁶ Nadalje, Stewart je nakon svog antropološkog istraživanja u Mađarskoj zaključio da je korijen srama za Romkinje njihov menstrualni ciklus, i spominje primjer Roma koji je kleo svećenika govoreći: »Neka

⁶ Neki autori upotrebljavaju termin *gaje* (vidi Saptefrati, 2001: 33; Weyerauch, 1997: 413) ali upućuju na isto značenje, tj. ne-Romi.

ode sa noći!« ili »Neka ode sa menstrualnom krvi!« (1997b: 219). U nekim od rijetkih radova o Romkinjama u »Istočnoj Europi«, »problem menstruacije« detaljno je objašnjen, s naglaskom da se u romskom društvu ženske genitalije smatraju »nečistima zbog dva razloga: menstruacije i rađanja djece« (Refugee Women's Resource Project, 2002: 36). Svi ti primjeri rodnih podjela koji postoje u romskim manjinskim skupinama otkrivaju hijerarhije moći koje postoje između romskih muškaraca i žena.

U jednom drugom antropološkom istraživanju o rumunjskim Romima, filmu *Wasteland* (Andrei Schwartz, 1995–1997), značenja čistoće i rodnih odnosa zaista su kompleksna i međusobno povezana. Međutim, za potvrdu Stewartove argumentacije potrebno je napraviti detaljno istraživanje povijesti Roma uopće. Neki drugi autori također su istraživali političku važnost tog problema, naglašavajući važnost rodne (*gender*) perspektive za romsko zdravlje i higijenu kao diskurse društvene kontrole, ali se njihovo istraživanje ne odnosi na »Istočnu Europu« (vidi Acton, Caffrey, Dunn, Vinson, 1997). Ipak, nepravедno je pretpostaviti da je romska kultura patrijarhalna na temelju snažnih rodnih hijerarhija koje postoje unutar romskih manjinskih skupina.

Primjerice, u Hrvatskoj postoje patrijarhalne tendencije unutar većinske kulture, posebno one povezane s katoličkim vrijednostima. Okin tvrdi da su neke manjinske skupine čak i patrijarhalnije od većinskih skupina koje ih okružuju, ali njena tvrdnja čini nam se nepoštenom jer nitko ne zna koji je pravi barometar za mjerenje patrijarhalnosti. Ne možemo automatski zaključiti da je romska manjinska kultura u Hrvatskoj čak patrijarhalnija od većinske kulture koja ju okružuje. Ako promatramo suvremena društva, možemo primijetiti kompleksnost argumenata o patrijarhalnosti kultura, te kako većina feminističkih kritika suvremenog društva proizlazi iz pretpostavke da su sve kulture patrijarhalne, te da ako nebrojene hijerarhije moći nisu vidljive u javnoj sferi, onda su definitivno vidljive u privatnoj sferi (vidi Phillips, 2001).⁷ Dakle, očigledno je da ne postoji jedan pravi odgovor na to pitanje.

4.1. Zaključak

Ukratko, najvažniji argument feminističke kritike multikulturalnoga građanstva koji bi se mogao primijeniti na primjer Romkinja u Hrvatskoj jest tvrdnja da su sve kulture patrijarhalne, pa su tako i manjinske kulture patrijarhalne. Nakon preispitivanja triju najvažnijih argumenata feminističke kritike multikulturalnoga građanstva i njene moguće primjenjivosti na primjer Romkinja u Hrvatskoj, pojavilo se sljedeće pitanje: je li feministička kritika multikulturalnoga građanstva zaista dovela u pitanje Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva? Iz prethodne analize proizlazi da Okinina

⁷ Valja svakako spomenuti da su onedavno Romkinje ušle u javnu sferu većinskih društava, i ta je velika promjena povijesno važna za romski građanski pokret i povijest Romkinja. Rijetki autori koji su pisali o Romkinjama u javnoj sferi, kažu da Romkinje počinju ulaziti u javnu sferu (vidi Michalache, 2004) i organizirati se na boljoj, institucionalnoj razini i progovarati o svojim problemima (Pomikala, 2003; Refugee Women's Resource Project, 2002; Oprea, 2003 itd.). Glavna dvojba za Romkinje koje ulaze u javnu sferu većinskog društva jest dvojba pregovaranja za »put između promjena suvremenog društva i praksi njihovih vlastitih zajednica. Ključno pitanje ostaje: Mogu li se pomiriti s tradicionalnim vjerovanjima o ulozi žena, koja su ujedno dijelom romskog identiteta i izvor nejednakosti?« (*Bending the Bow*, 2002: 1).

feministička kritika ne može biti valjana zbog Kymlickina odbijanja »unutarnjih restrikcija« prava. Znanstvenica Janet E. Halley izvrsno je sažela taj problem rekavši: »dakle čini se da je njihovo [misli na S. M. Okin i W. Kymlicku] neslaganje primarno empirijsko« (1999: 100). Kao što Halley primjećuje, ključna distinkcija koja bi mogla dovesti u pitanje Kymlickin model multikulturalnoga građanstva jest razlika između *de iure* modela multikulturalnoga građanstva i *de facto* modela multikulturalnoga građanstva, tj. kakav je model multikulturalnoga građanstva u praksi.

Međutim, iz feminističke perspektive, najvažnije pitanje *de facto* razine jest tko je zaštićen grupno-diferencijalnim pravima manjinskih skupina, muškarci ili žene? Ipak, najveća je dvojba tko će odlučiti je li neka manjinska kultura patrijarhalna ili ne? Čini se da Kymlickina teorija multikulturalizma može izazvati ozbiljne probleme kada se primijeni u stvarnim situacijama i životima svih članova manjinskih skupina. Sljedeće poglavlje će analizirati tu dvojbu i uvesti novi termin »lažnog multikulturalizma« koji smo oblikovali da bismo pojasnili neke od praktičnih problema koji postoje u suvremenom hrvatskom društvu. Naše shvaćanje »lažnog multikulturalizma« moglo bi pomoći razumijevanju nekih od problema primjenjivosti multikulturalnoga građanstva i njegove feminističke kritike u postkomunističkim zemljama poput Hrvatske.

5. Tri primjera »lažnog multikulturalizma« u Hrvatskoj i njihove opasnosti za Romkinje

U ovom ćemo poglavlju istražiti važan problem koji se pojavio tijekom autoričina feminističkog istraživanja multikulturalnoga građanstva i Romkinja u Hrvatskoj. U nedostatku odgovarajuće terminologije kojom bismo opisali navedeni problem, uvest ćemo pojam »lažnog multikulturalizma«. »Lažni multikulturalizam« je, po našem mišljenju, multikulturalizam koji priznaje unutarnje restrikcije prava koje postoje unutar manjinskih skupina, ali dolazi s vanjske strane, tj. sa strane većinske skupine, i nameće se manjinskoj skupini. Može biti vidljiv kao rezultat opće situacije određenoga društva u kojem se određene manjine promatraju kao kulturološki i društveno manje razvijene, i društva u kojem postoje nacionalističke i rasističke predrasude (primjerice kao posljedica poslijeratnog stanja u Hrvatskoj), te kao praksa institucija većinske skupine koje prihvaćaju i afirmiraju predrasude većinske skupine. Dakle, lažni je kulturalizam upotreba »multikulturalizma« koja završava diskriminatornom praksom. Tri primjera otkrivena tijekom autoričine potrage za podacima o Romkinjama u Hrvatskoj bit će analizirana u ovom poglavlju. Ta tri primjera otkrivaju kako »lažni multikulturalizam« djeluje u Hrvatskoj kao postkomunističkoj zemlji i kako je štetan za Romkinje kao multikulturalne građanke. Ta tri primjera »lažnog multikulturalizma« mogući su ukazatelji na probleme koji postoje u manjinskom i većinskom hrvatskom društvu.

5.1. Nacionalni program

Prvi primjer »lažnog multikulturalizma« otkriva kako je hrvatska Vlada kreirala *Nacionalni program za romsku manjinu u Hrvatskoj* (listopad 2003) koji je samo dio njene »politike multikulturalizma«, ali zanemaruje Romkinje zato jer potpuno zanemaruje rodne probleme. Dvanaesto poglavlje *Nacionalnog programa za romsku manjinu u*

Hrvatskoj posvećeno je »Zaštiti obitelji, majčinstva i mladih«, i to se poglavlje većinom odnosi na Romkinje. Međutim, nije jasno kako bi taj naslov poglavlja mogao odgovarati ciljevima koje je istaknuo Ured za nacionalne manjine kao ključne za zaštitu obitelji (listopad 2003). Naime, politički je problematično staviti u isti paket ciljeva obrazovanje Romkinja o rodnoj ravnopravnosti i važnost informacija o sustavu zaštite obitelji i majčinstva. Zašto bi se žene uvijek morale poistovjećivati s majkama i zaštitnicama obitelji? Također, čini se da su se autori/ice *Nacionalnog programa za romsku manjinu u Hrvatskoj* (listopad 2003) zaboravili informirati o konceptima očinstva i očeva koji ostaju kod kuće i brinu se za djecu dok žene rade. Smatramo da je, nažalost, cijeli program (koji je i državni dokument) učinjen dosta površno, bez svjesnosti o opasnostima formulacija kao što su »zaštita obitelji i majčinstva« (*Nacionalni program...*, listopad 2003). Nadalje, taj dokument »propisuje multikulturalnost« s vanjske strane (državne institucije većinske zajednice), ali završava u multipliciranju rodne nejednakosti koja već postoji u manjinskoj skupini i može biti opisana (Kymlickinom terminologijom) kao unutarnja restrikcija prava. Zato i jest »lažni multikulturalizam«.

5.2. Ljetna škola

Drugi primjer »lažnog multikulturalizma« jest predmet koji je bio predavan (te je moguće da se i dalje predaje) na Prvoj ljetnoj školi za romsku djecu u Hrvatskoj. Radi se o školi koja je bila održana u Zagrebu 1994. godine, od 2. do 11. srpnja (*Drugo savjetovanje...*, 1996: 7). Škola za učenike srednjih škola bila je održana prvi put, i između predmeta koji su bili predavani (primjerice osnove romskog jezika, povijest, mitologija, glazba i folklor, sociologija, umjetnost) bio je i predmet nazvan »obiteljsko obrazovanje«. Međutim, iz dostupnih nam izvora nije jasno o kakvom se točno predmetu radi i tko je kvalificiran da ga predaje. Postoje mnogobrojni razlozi zašto bi »obiteljsko obrazovanje« kao školski predmet bio problematičan. Iz feminističke perspektive, najvažniji je problem kakva su predavanja o rodnim odnosima (odnosima između muškaraca i žena) unutar školskog predmeta koji je tako naslovljen. Koliko nam je poznato, takav predmet ne postoji u standardnim hrvatskim školama, te je pitanje zašto je nužan u Ljetnoj školi za romsku djecu. Dakle, s jedne strane, Ljetna škola za romsku djecu iznimno je vrijedan projekt koji promiče multikulturalizam i pomaže romskoj djeci u obrazovanju, ali s druge strane to je projekt koji ima ozbiljne slabosti jer negira rodne probleme kao relevantne za školsko obrazovanje.

5.3. Slučaj Romkinje iz Rijeke

Posljednji primjer »lažnog multikulturalizma« jest novinski članak o sudskom slučaju silovanja (ili odnosa s maloljetnicom) opisan u prvom poglavlju ovog rada, gdje je bilo očigledno kako su sutkinja i novinar »primijenili« određeni pogled kulturalne različitosti na štetu jedne pojedinačne žene.⁸ Taj sudski slučaj koji je opisan u

⁸ Odgovor na pitanje radilo li se o slučaju silovanja ili seksualnog odnosa s maloljetnicom gotovo je nemoguć jer nam nisu bili dostupni autentični dokumenti sa suđenja (a čak i da jesu, ne znamo bi li se doznala istina). Upravo iz navedenih razloga, nije korektno interpretirati novinski članak kao da se radilo o silovanju ili o odnosu sa maloljetnicom. Ono što je vrlo važno jest činjenica da riječki suci nisu vrednovali taj sudski slučaj jednako kao druge, jer su ga izdvojili kao slučaj iz manjinske zajednice. Iz novinskog članka vidljivo je da su priznali

jednom nedavnom novinskom članku vrlo je važan jer otkriva prirodu »lažnog multikulturalizma« i društvene strukture manjinskoga i većinskog hrvatskoga društva. Prvi detalj koji nas je zaintrigirao nakon čitanja navedenog novinskog članka, jest činjenica da je predsjednica sudaca koji su donijeli odluku bila žena. Po našem mišljenju, problematično je da sutkinja kao žena nije uzela u obzir nasilje nad ženama kao sudski prekršaj (barem prekršaj odnosa s maloljetnicom) i da je zaključila da je seksualni odnos s maloljetnicom u romskoj zajednici manje kažnjiv od seksualnog odnosa s maloljetnicom u većinskoj zajednici. Dakle, pitanje je radi li se o diskriminaciji na temelju promatranja romske kulture kao kulture koja dopušta nasilje nad ženama ili seksualne odnose s djecom ženskog spola.

Čitajući taj članak, također je važno primijetiti da se zločin dogodio 1999. godine, a sudska je odluka donesena 2004. godine, kada je i objavljen članak. Međutim, u članku nije specificirano je li optuženome bilo suđeno odmah nakon zločina ili tek kasnije. Taj je »detalj« važan jer bi otkrio koliko je vremena trebalo da slučaj dođe na sud, i time uputio na neke moguće karakteristike funkcioniranja sudskog sustava u Hrvatskoj. Također je važno primijetiti da novinar koji je napisao članak nije poštovao etiku anonimnosti koja bi trebala biti temelj novinarskog profesionalizma jer je otkrio gotovo sve osobne podatke o optuženome Mamutiju (ime, godine, adresu, broj djece, u kakvom je odnosu s osobom koja ga je optužila itd.). Posljedica neprofesionalnog Vežnaverova postupka katastrofalna je, jer je najviše naškodio tužiteljici, budući da je Rijeka malen grad, i romsko naselje u Rijeci relativno maleno, te svatko poznaje svakoga. Dakle, svatko je mogao pročitati u novinama što se dogodilo djevojci iz romskog naselja u noći s 27. na 28. prosinca 1999. godine.

Nadalje, čini se da je autor članka htio naglasiti da optuženi nije rođen u Hrvatskoj, iako je taj podatak bio potpuno irelevantan za preostali sadržaj novinskog članka. Dakle, čitatelj *Novog lista* mogao je pretpostaviti da je sve što se dogodilo problem jedne izolirane manjine koja je nedavno stigla u Hrvatsku. Također je važno primijetiti da je autor članka u objašnjenje sudske odluke uvrstio podatak o tome kako je Mamuti također otac troje djece, kao da se radi o olakotnoj okolnosti. Dakle, upitno je je li novinar manipulirao zaključcima čitatelja, »smekšavajući« njihovo mišljenje o nepravednoj odluci suda.

5.4. Zaključak

Sva tri primjera »lažnog multikulturalizma« otkrivaju opasnosti za Romkinje u Hrvatskoj. »Lažni multikulturalizam« opasan je jer se ne radi o multikulturalizmu već o nečemu što se pretvara da je multikulturalizam. U slučaju Hrvatske vidimo dva glavna problema vezana uz pojavu »lažnog multikulturalizma«. Prvi je problem odnos između »lažnog multikulturalizma« i političko-društvene situacije jedne postkomunističke zemlje kao što je Hrvatska, koja teži ulasku u EU (prva dva empirijska primjera odnose se na taj problem). Drugi, puno kompleksniji problem jest da tijekom tranzicijskog razdoblja jedne postkomunističke i poslijeratne države kao što je Hrvatska, in-

»argument« optuženoga koji je rekao da je sve što se dogodilo bilo u okviru romskih običaja i kulture, i na koncu mu odmjerili manju kaznu no što je propisana hrvatskim zakonom. Dakle, riječ je o golemoj nepravdi.

stitucije većinskoga društva, pod izlikom multikulturalnosti, izbjegavaju štititi individualna prava građana i građanki (treći empirijski primjer) te afirmiraju predrasude koje postoje u većinskoj kulturi protiv romske kulture. Obje te problematične pojave nisu samo teoretske mogućnosti, već se doista događaju, i trebaju biti tretirane kao povrede ljudskih prava. U slučaju Romkinje iz Rijeke jasno je da su njena ženska prava kao ljudska prava bila nezaštićena. Prema Karlu Marxu i njegovoj distinkciji između ljudskih prava (prava muškaraca i žena) i prava građana/ki (kao članova političke države), jasno je da u slučaju Romkinje iz Rijeke nijedno od navedenih prava nije bilo zaštićeno. Također, njena prava kao multikulturalne građanke (ako slijedimo Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva) nisu bila zaštićena jer je multikulturalno građanstvo ono koje ne priznaje unutarnje restrikcije prava koje postoje unutar manjinskih skupina. U slučaju Romkinje iz Rijeke, unutarnje restrikcije prava su bile priznate kao valjane. Sva tri primjera »lažnog multikulturalizma« imaju istu karakteristiku, a to je da se pretvaraju da brane prava manjinskih grupa kao grupna prava, a zapravo krše individualna prava žena kao određene podgrupe koja postoji unutar manjinske grupe.

Ukratko, feministička kritika multikulturalnoga građanstva koja kritizira sve kulture kao patrijarhalne, može se primijeniti na prethodno opisana tri slučaja, jer oni zaista otkrivaju mogućnost za promatranje ne samo romske manjine kao patrijarhalne, već i hrvatskoga većinskoga društva kao patrijarhalnog dok se pretvara da je multikulturalno.

6. Zaključak

Ovaj je rad analizirao feminističku kritiku multikulturalnoga građanstva na primjeru Romkinja iz Hrvatske. Slučaj na početku rada otkrio je kako individualna prava jedne Romkinje nisu bila zaštićena pod izlikom da su njena prava promatrana kao osnovna ljudska prava pod argumentom kulturalne raznolikosti. Taj je slučaj otvorio važna pitanja koja su bila analizirana u ovom radu: koncept multikulturalnoga građanstva, njegova feministička kritika, njena primjenjivost te opasnosti »lažnog multikulturalizma«. Rad se usredotočio na koncept multikulturalnoga građanstva, onako kako ga je oblikovao liberalni teoretičar Will Kymlicka. Razlika između unutarnjih restrikcija i vanjskih zaštita bila je ključna za razumijevanje što multikulturalno građanstvo znači za žene koje su pripadnice manjinskih skupina. Za razliku od nekih drugih liberala, Kymlickin koncept multikulturalnoga građanstva ne prihvaća unutarnje restrikcije prava, tj. restrikcije koje postoje kao rezultat nejednakih odnosa moći unutar manjinskih skupina.

Feministička kritika multikulturalnoga građanstva tvrdi da je multikulturalno građanstvo koje brani grupna prava manjinskih grupa, štetno za žene koje su njihove pripadnice. Ovaj je rad analizirao tri glavna argumenta feminističke kritike multikulturalnoga građanstva: argument da su sve kulture patrijarhalne, esencijalistički argument i argument o problematičnom odnosu između multikulturalnoga građanstva i privatno-javne distinkcije društva. Složili smo se s Janet E. Halley koja tvrdi da je sukob između multikulturalizma i feminizma isključivo empirijski, a ne teorijski. Ovaj je rad uveo pojam »lažnog multikulturalizma«, tj. multikulturalizma koji prihvaća unutarnje res-

trikcije koje postoje u manjinskim skupinama, ali dolazi s vanjske strane, tj. sa strane većinske zajednice, i nameće se manjinskoj skupini. Rad je otkrio kako ne samo što »lažni multikulturalizam« niječe opća ljudska prava, individualna prava građana/ki, već i multikulturalna prava žena koje su pripadnice jedne manjinske skupine u jednoj postkomunističkoj i poslijeratnoj zemlji kao što je Hrvatska.

Jedno od mogućih pitanja za buduće istraživanje jest pitanje je li liberalna ideja multikulturalizma (liberalni pluralizam) uopće »izvozi« u zemlje »Istočne Europe« kao što je Hrvatska. Naravno da je multikulturalizam postojao u bivšoj Jugoslaviji, u različitim varijacijama, te poznati komunistički ideal »bratstva i jedinstva« (posebno ideja ateizma koja je išla uz tu ideju) nije uspio pomiriti kulturalne razlike koje su postojale između republika.⁹ Danas je Hrvatska zemlja s ozbiljnim društvenim problemima, te je između ostaloga njen željeni ulazak u EU uvjetovan poštivanjem manjinskih prava. Može se reći da su manjinska prava presudna za zemlje kao što je Hrvatska, i to ne samo zbog ispunjavanja uvjeta koje su postavile »stare demokracije«, već i zbog prevencije budućih ratova.

Kymlicka i Opalski (2001) tvrde da liberalne ideje o zaštiti manjinskih prava nisu ponuđene već nametnute zemljama »Istočne Europe«. Nadalje, Kymlicka (2001c) spominje kao primjer HCNM (High Commissioner on National Minorities) koji ne samo što omogućuje temelj za različit tretman »Istoka« i »Zapada«, već i proizvodi mogućnost za »zapadne zemlje« da vrše pritisak na postkomunističke zemlje »Istočne Europe«. Kymlicka i Opalski tvrde da mnoge »istočne zemlje« nisu zadovoljne sadašnjom situacijom, te da je taj proces »izvoza manjinskih problema« povijesno važan jer je »prvi ozbiljni slučaj testiranja« koji bi trebao postaviti standarde za cijeli svijet (2001c: 4–5). Ključni problem, koji je također dotaknut ovim radom i koji bi trebao biti predmetom daljnjih istraživanja, jest koje su rodne posljedice međunarodnih zahtjeva za manjinskim pravima u »Istočnoj Europi«?¹⁰ Ovaj je rad otkrio neke od opasnih rodničkih posljedica koje su rezultat multikulturalnih devijacija. Rad je identificirao dvije problematične pojave »lažnog multikulturalizma« u Hrvatskoj: prva je povezana s ubrzanim pripremama za ulazak u EU (prva dva empirijska primjera) i posljedicama za Romkinje kao multikulturalne građanke, a druga se odnosi na institucije većinskog društva (sud, mediji) koje pod izlikom multikulturalizma krše individualna prava jedne multikulturalne građanke (treći empirijski primjer). Ta tri primjera pokazatelji su jedne moguće opasne tendencije koja postoji u postkomunističkom i poslijeratnom hrvatskom društvu.

⁹ U ovom radu je, zbog pojednostavljenja, termin komunizam upućivao na samoupravni socijalizam, u slučajevima kada se spominjala bivša Jugoslavija. Također, feministička kritika multikulturalnoga građanstva većinom se temelji na kritici kultura koje su patrijarhalne, te se kod kultura većinom odnosi na religije, pa je ateizam u okviru politike multikulturalizma u bivšoj Jugoslaviji vrlo važan. Komunizmu je ateizam bio glavno »ljepilo« za multireligijsko i multietničko okruženje, ali je devedesetih godina 20. stoljeća pobijedio antimultikulturalni nacionalizam u snažnoj sprezi s religijom.

¹⁰ HCNM (High Commissioner on National Minorities) osnovan je 1992. godine unutar OSCE-a (Organization for Security and Cooperation in Europe).

LITERATURA

- ACTON, Thomas, CAFFREY, Susan, DUNN, Sylvia, VINSON, Penny (1997). »Gender issues in accounts of Gypsy health and hygiene as discourses of social control«, u: Thomas Acton i Gary Mundy (ur.). *Romani culture and Gypsy identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, str. 1–203.
- ÅLUND, Aleksandra (1999). »Feminism, multiculturalism, essentialism«, u: Nira Yuval-Davis i Pnina Werber (ur.). *Women, citizenship and difference*. London: Zed Books, str. 1–127.
- AL-HIBRI, Azizah (1999). »Is Western Patriarchal Feminism Good for Third World/Minority Women?«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 50–57.
- BANTING, G. Keith. (1999). »Social Citizenship and the Multicultural Welfare state«, u: Alan C. Cairns, John C. Courtney, Peter MacKinnon, Hans J. Michelmann, David E. Smith (ur.). *Citizenship, Diversity, and Pluralism: Canadian and Comparative Perspectives*. London: McGill-Queen's University Press, str. 108–136.
- BHABHA, K. Homi (1999). »Liberalism's sacred cow«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 76–81.
- BARANY, Zoltan (2002). *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethno-politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BARŠA, Pavel (2001). »Ethnocultural justice in East European states and the case of Czech Roma«, u: Will Kymlicka i Magda Opalski (ur.). *Can liberal pluralism be exported? Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, str. 253–256.
- BASSIN, Mark (2004). »Is Europe Still a Geographical Concept? Does it Matter?«, Conference, Panel 1: *European Topologies: Geographical, Historical, Biomedical*, Budapest, CEU, 28. 5. 2004.
- Bending the Bow: Targeting Women's Human Rights and Opportunities* (2002). New York: Open Society Institute, Network Women's Program.
- http://www.soros.org/women/html/publications/romani_women.html (10. 9. 2003)
- BOLING, Patricia (1996). *Privacy and the politics of intimate life*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- DELANTY, Gerard (2000). *Citizenship in a global age: society, culture, politics*. Philadelphia: Open University Press.
- DORKENOO, Efuia i ELWORTHY, Scilla. (1996). *Female genital mutilation: proposals for change*. London: Minority Rights Group.
- ELSHTAIN, Jean Bethke (1974). »Moral woman and immoral man: a consideration of the public-private split and its political ramifications, *Politics and society*, 4, str. 453–461.
- ELSHTAIN, Jean Bethke (1981). »Toward a critical theory of women and politics«, u: *A Public Man, Private Woman*. Princeton: Princeton University Press, str. 298–353.
- HALLEY, E. Janet (1999). »Culture Constraints«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 99–100.
- ISIN, E. F i WOOD, P. K. (1999). *Citizenship and identity*. London: Sage Publications.
- JOPPKE, Christian (2002). »Multicultural citizenship«, u: Engin F. Isin i Bryan S. Turner (ur.). *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage Publications, str. 247–249.
- KYMLICKA, Will (1995a). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.

- KYMLICKA, Will (1995b). »Introduction«, u: Will Kymlicka (ur.). *The Rights of Minority Cultures*. New York: Oxford University Press.
- KYMLICKA, Will (1999). »Liberal Complacencies«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 31–34.
- KYMLICKA, Will (2001a). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- KYMLICKA, Will (2001b). »Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe«, u: Will Kymlicka i Magda Opalski (ur.). *Can liberal pluralism be exported?: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, str. 60–64.
- KYMLICKA, Will (2001c). »Reply and Conclusion«, u: Will Kymlicka i Magda Opalski (ur.). *Can liberal pluralism be exported?: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press.
- KYMLICKA, Will i OPALSKI, Magda (2001). »Introduction«, u: Will Kymlicka i Magda Opalski (ur.). *Can liberal pluralism be exported?: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, str. 4–5.
- LISTER, Ruth (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*. New York: New York University Press.
- MARSHALL, T. H. i BOTTOMORE, T. B. (1992). *Citizenship and social class*. London: Pluto Press.
- MARX, Karl (1987). »On the Jewish Question«, u: J. Moldon (ur.). Nonsense upon Stilts (iz čitanke *Universalism Ungendered Enlightenment Political Philosophy*, sastavio G.M. Tamas). Budapest: CEU, Department of Gender studies (jesenski semestar 2003/2004).
- MIHALACHE, Isabela (2004). *Romani Women's Participation in Public Life*. http://www.errc.org/rr_nr4_2003/womens2.shtml. (23. 05. 2004)
- MINAHAN, James (2002). *Encyclopedia of the Stateless Nations: Ethnic and National Groups around the World*, Vol. III: L–R. Westport: Greenwood Press.
- Nacionalni program za romsku manjinu u Hrvatskoj. Radna verzija* (ožujak 2003). Zagreb: Ured za nacionalne manjine.
- Nacionalni program za romsku manjinu u Hrvatskoj* (listopad 2003). Zagreb: Ured za nacionalne manjine (9. 5. 2004 – engleska verzija). Konačna verzija na: http://www.vlada.hr/Download/2004/04/16/NACIONALNI_PROGRAM_ZA_ROME_-ENGLJSKI_TEKST.htm
- NARAYAN, Uma (1997a). *Dislocating cultures: identities, traditions, and Third-World feminism*. New York: Routledge.
- NARAYAN, Uma (1997b). »Towards a Feminist Vision of Citizenship: Rethinking the Implications of Dignity, Political Participation, and Nationality«, u: Mary Lyndon Shanley i Uma Narayan (ur.). *Reconstructing political theory: feminist perspectives*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, str. 17–18.
- NARAYAN, Uma (2000). »Essence of Culture and a Sense of History: A Feminist Critique of Cultural Essentialism«, u: Uma Narayan i Sandra Harding (ur.). *Decentering the center: philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*. Bloomington, IN: Indiana University Press, str. 5–20.
- OKIN, Susan Moller (1999). »Is Multiculturalism Bad for Women?« and »Response«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 1–30.

- OKIN, Susan Moller (2000). »Feminism, Women's Human Rights, and Cultural Difference«, u: Uma Narayan i Sandra Harding (ur.). *Decentering the center: philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*. Bloomington, IN: Indiana University Press, str. 30–45.
- OPREA, Alexandra (2003). *The Erasure of Romani Women in Statistical Data: Limits of the Race-Versus-Gender Approach*.
http://www.eumap.org/articles/content/92/922/index_html?print=1 (10. 9. 2003)
- PAINTER, Joe (2002). »Multi-level citizenship, identity and regions in contemporary Europe«, u: James Anderson (ur.). *Transnational democracy: Political spaces and border crossings*. London: Routledge.
- PAJIĆ, Zoran (1994). »The former Yugoslavia«, u: Hugh Miall (ur.). *Minority rights in Europe: the scope for a transnational regime*. London: Pinter Publishers.
- PATEMAN, Carole (1998). *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- PATEMAN, Carole (2000). *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- PHILLIPS, Anne (1995). »Democracy and Difference: Some Problems for Feminist Theory«, u: Will Kymlicka (ur.). *The Rights of Minority Cultures*. New York: Oxford University Press, str. 288–299.
- PHILLIPS, Anne (2001). *(O)rađanje demokracije*. Zagreb: Ženska infoteka.
- POLLITT, Katha (1999). »Whose culture?«, u: Joshua Cohen, Matthew Howard i Martha C. Nussbaum (ur.). *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press, str. 100–120.
- POMIKALA, Anna (2003). *Romani Women and Access to Public Health Care*. (Draft) Report to the Migration Roma/Gypsy Division of the Council of Europe.
- PRESTON, P. W. (1997). *Political/Cultural Identity: Citizens and Nations in a Global Era*. London: Sage Publications.
- Refugee Women's Resource Project, Asylum Aid (2002). *Romani Women from Central and Eastern Europe: A »Fourth World«, or Experience of Multiple Discrimination* <http://www.asylumaid.org.uk>.
- SAHARSO, Sawitri (2000). »Female autonomy and cultural imperative«, u: Will Kymlicka i Wayne Norman (ur.). *Citizenship in Diverse Societies*. New York: Oxford University Press.
- Drugo savjetovanje o odgoju i izobrazbi djece Roma u Hrvatskoj: zbornik izlaganja* (1996). Križevci – Virovitica: Savez udruženja Roma.
- SAPTEFRATI, Nadia-Suzana (2001). *The Self-Marginalization of the Roma during and after Communism in Hungary*. CEU, MA Thesis.
- SCHWARTZ, Andrei. "Wasteland" (Auf der Kippe), 75 mins., 35 mm, boja i crno/bijeli, njemački i rumunjski s engleskim tilom (Film nastao u razdoblju 1995–1997).
- SHETH, D. L. (1999). »The Nation-State and Minority Rights«, u: D. L. Sheth, Gurpreet Mahajan (ur.). *Minority identities and the nation-state*. New Delhi: Oxford University Press.
- SKRENTNY, D. John. (2002). *The Minority Rights Revolution*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- SQUIRES, Judith (1999). *Gender in political theory*. Cambridge: Polity Press.
- SQUIRES, Judith (2002). »Culture, equality and diversity«, u: Paul Kelly (ur.). *Multiculturalism Reconsidered: »Culture and equality« and its critics*. Malden: Blackwell Publishers Inc., str. 1–243.
- STOEL, Max van der (1999). *Peace and stability through human and minority rights: speeches by the OSCE High Commissioner on National Minorities* (ur. Wolfgang Zellner i Falk Lange). Baden-Baden: Nomos.

- STEWART, Michael (1997a). »The puzzle of Roma persistence: group identity without a nation«, u: Thomas Acton i Gary Mundy (ur.). *Romani culture and Gypsy identity*. Hatfield, UK: University of Hertfordshire Press.
- STEWART, Michael (1997b). *The Time of the Gypsies*. Boulder, Col: Westview Press.
- SZALAI, Julia (2003). »Conflicting struggles for recognition: clashing interests of gender and ethnicity in contemporary Hungary«, u: Barbara Hobson (ur.). *Recognition struggles and social movements*. Cambridge, UP.
- TODOROVA, Maria (2004). *Spacing Europe: What is a Historical Region?*, conference, Panel 1: *European Topologies: Geographical, Historical, Biomedical*. Budapest, CEU, 28. 5. 2004.
- VEŽNAVER, F. (2004). »Osam mjeseci zatvora zbog obljuje 13-godišnje šogorice«, *Novi list*, Rijeka, 27. veljače 2004.
- VOET, Rian (1998). *Feminism and Citizenship*. London: Sage Publications.
- VUKANOVIĆ, Tatomir (1983). *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Vranje: Nova Jugoslavija.
- WEYERAUCH, O. Walter (1997). »Oral legal Traditions of Gypsies«, *The American journal of Comparative Law*, god. XLV, br. 2.
- YUVAL-DAVIS, Nira (2000). »Citizenship, territoriality and the gendered construction of difference«, u: Engin F. Isin (ur.). *Democracy, Citizenship and the Global City*. London – New York: Routledge, str. 171–188.

Ana Bogdanić

MULTICULTURAL CITIZENSHIP AND ROMA WOMEN IN CROATIA

SUMMARY

The paper attempts to rethink the feminist critique of multicultural citizenship on example of Romani women in Croatia. The paper starts with an article that describes the court case of the Romani woman from Rijeka. It outlines the possible questions that could help thinking about the theoretical frameworks for understanding this case. The paper examines concept of multicultural citizenship as it was developed by Will Kymlicka, and then elaborates three main arguments of the feminist critique of multicultural citizenship. These are argument on patriarchy of cultures, argument on essentialism, and the argument that is based on the private and public distinction of society. It questions applicability of the feminist critique of multicultural citizenship on example of Romani women from Croatia. Finally, paper introduces the notion of the “false multiculturalism” and on three examples reveals its dangers for Romani women in Croatia.

KEY WORDS: feminist critique, multicultural citizenship, Roma women, “false multiculturalism”, Croatia

Ana Bogdanić

LA CITOYENNETE MULTICULTURELLE ET LES FEMMES ROMS EN CROATIE

RÉSUMÉ

Le présent article engage une réflexion sur la critique féministe de la citoyenneté multiculturelle à partir de l'exemple des femmes roms en Croatie. L'article débute par un article de journal sur un procès mettant en cause une femme rom de Rijeka. Dans la suite de l'article, l'auteur remet en question le concept de citoyenneté multiculturelle (formulé par Will Kymlicka), puis reprend les trois arguments essentiels de la critique féministe de la citoyenneté multiculturelle. Ces arguments sont : celui selon lequel toutes les cultures sont patriarcales, l'argument essentialiste, et l'argument s'appuyant sur la division de la société entre privé et public. Dans la suite, l'article étudie le cas d'une Rom en Croatie. Finalement il introduit le nouveau terme « faux multiculturalisme », et à travers trois exemples empiriques met le doigt sur le danger de « faux multiculturalisme » pour les femmes roms en Croatie.

MOTS CLÉS : critique féministe, citoyenneté multiculturelle, femmes roms, « faux multiculturalisme », Croatie